

דניאל פלאי, מתוך התערוכה: שמים וארץ, 2022, חומרים משתנים (אוצרת: הגר רבן). צילומים: שי הלוי

אין דת פרטית

לילך בן צבי

המרחב הציבורי הליברלי מבקש להיות "ניטרלי" אך בכך למעשה דוחק הצדה את האזרחים המאמינים למרחבם הפרטי. עיון במשנתם של ישעיהו ליבוביץ' ומאיר בוזגלו יעלה שני פתרונות למצב זה, אך גם בהם אין כדי לפתור את מצוקתם של דתיים, הרוצים לשמור על ערכיהם אך גם לקחת חלק בחיי הכלל

הפרדה מרחבית

השאיפה להפרדת דת ומדינה היא בת לווייה קבועה של הדמוקרטיה הליברלית. הפרדה זו היא הפרדה מרחבית, שמניחה ש"מדינה" מורכבת, ליברלית וחילונית, ו"דת" מסורתית, פטריארכית ומחייבת, לא יכולות להימצא באותו מרחב. אנחנו רוצים מרחב שנוכל לנוע בו בחופשיות כאזרחים, ושנוכל לממש בו את הזכויות שלנו, ואילו דת, כך נראה, נעה בכיוון ההפוך וכל מהותה דרישה ותביעה מן המאמינים. לפיכך, הליברליזם מבקש להרחיק את הדת ממרחביו הציבוריים ולצמצמם אל מרחב המחיה האישי, הביתי, אולי גם הקהילתי. ליברליזם מרגיש יותר בנוח ככל שהדת נמצאת יותר בבית. ביסודה של הפרדה זו לא עומד הרצון להקשות את חייהם של המאמינים, אלא הרצון להגן על חירויות כלל האזרחים ולא-פשר להם את החופש לנהל את חייהם כרצונם! היתרון לכאורה בהפרדה זאת הוא סדר – כל אחד יודע מהו המרחב שאליו הוא משתייך. אולם המציאות, כמובן, לא עובדת ככה, גם לא במדינות שאימצו באופן רשמי את ההפרדה של דת ומדינה. הדת מופיעה שוב ושוב במרחב הציבורי פשוט כי המאמינים שלה גם הם אזרחים. כך שהמשמעות – המעשית כמו גם התיאורטית – של הפרדת דת ומדינה אינה חסימה הרמטית של הדת, אלא הצרת צעדיה במרחב הציבורי. כך גם כאשר תפציע במרחב זה, היא תיאלץ לעשות זאת בזהירות. המרחב הציבורי עדיין פתוח בפניה, אך רק במגבלות שיוודאו כי היא אינה פולשת לתחום האישי של אזרחים שלא הזמינו אותה לשם. לפיכך, שימוש בנימוקים דתיים בשיח הציבורי נתפס כפסול ולא לגיטימי מנקודת מבט ליברלית. את

בסיס השיחה על ההתנגשות בין המסורת היהודית לזכויות הפרט, ניצבת ההנחה שיש התנגשות בין המרחב הליברלי, החילוני, התובע חופש, ובין המרחב הדתי, התובע גבולות. אחד הפתרונות המוצע תדיר הוא הפרדה בין דת למדינה – המרחב הציבורי יהיה ליברלי והדת תוגבל, ככל הניתן, למרחב הפרטי.

השאיפה להפרדת דת ומדינה הפכה לחלק משמעותי מהדרישה של המחנה הליברלי בכל המדינות בעולם. שאיפה זו, המבקשת להשאיר את המרחב הציבורי "נקי" מסממנים דתיים, נובעת מרצון לשמור על חירותם של האזרחים להסתובב במרחב כטוב בעיניהם. גם בישראל קנתה שאיפה זו אחיזה, כאמור, וככל שציבור שומרי המצוות נכנס אל השדה הפוליטי, כך מן הצד הליברלי הולכת וגוברת דרישה זאת.

ואולם, האם באמת אפשר להפריד בין "ציבורי" ל"פרטי"? מה גורם רת ההפרדה הזאת על זכותם של אזרחים דתיים להסתובב כראות עיניהם, דהיינו עם סממנים דתיים, במרחב הציבורי? מהו המחיר שמשלמים אזרחים דתיים כדי לשמור את המרחב הציבורי "ניטרלי", ועד כמה ההבחנה בין "דתי" ל"חילוני" מדויקת עבור מדינה יהודית? האם במדינה שכזו מקומם הראשוני של סממנים אלו הוא בהכרח במרחב הפרטי? והאם ניתן למצוא חלופה? במאמר זה אבקש לדון ברעיון המרחב הציבורי הליברלי, להציג שתי אפשרויות חשיבה עליו – של ישעיהו ליבוביץ' ושל מאיר בוזגלו – ולהציע כי ההפרדה בין דת למדינה בישראל מנוגדת לאופייה היהודי של המדינה, וכי גם אם המחיר שמשלמים אזרחים דתיים על ההפרדה הזאת הוא בלתי נמנע, לכל הפחות יש לתת עליו את הדעת.

1. מי שעומד על רעיון זה הוא מייקל ולצר. ראו Walzer Michael, "Liberalism and the Art of Separation", *Political Theory*, 12(3), pp. 315-330.

דניאל פלאי, מתוך התערוכה: שמים וארץ, 2022, חומרים משתנים (אוצרת: הגר רבן). צילומים: שי הלוי

ולכפייה, וזאת גם אם בנוגע לערכים אלו יש קונצנזוס נרחב בציבור הישראלי, רחב אפילו מזה שיש לערכים ליברליים. כך למשל, דוכני תפילין ותפילה במרחב הציבורי שנויים במחלוקת מנקודת מבט ליברלית ונתפסים כניסיון השתלטות על המרחב, ואילו שימוש דומה במרחב לשיווק מוצרים, גם כאלה הפונים ישירות לילדים, וכן קיום אירועים במרחב – הופעות, מחאות, אירועי ספורט ות-רבות – לא נתפסים כניסיון השתלטות, אלא באופן "ניטרלי", גם אם אינם כאלה.

ליבוניץ: דת במרחב הציבורי

אך מעבר למחלוקת על מעשה זה או אחר, האם הדרישה להפרדת דת ומדינה מתאימה בכלל לאופייה של היהדות ולהתנהלותם של האזרחים היהודים בישראל ביחס לחייהם הדתיים? בדברים הבאים אבקש להביא שתי ביקורות על המרחב הציבורי הליברלי, לי, שמבקשות לאתגר באופן ספציפי את הנעשה במדינת ישראל. הביקורת הראשונה היא ביקורתו החדה של ישעיהו ליבוביץ, ביקורת המוכרת היטב בעולם ההגות היהודי, אשר מאז שהופיעה בהגותו בשנות החמישים של המאה העשרים, הוא לא פסק מלהשמיע אותה בקול הולך וגובר עד ייאוש. התביעה הליבוניציאנית היא הפרדת דת ומדינה כדי להציל את הדת ולשמור עליה מפני המרחב הפוליטי המאיים לשנותה, להתערב בה ולעשות בה שימוש לפי צרכיו, באמצעות "שימוש בנוסחאות, בשמות ובסמלים

המחיר על כך משלמים אזרחים דתיים שמוצאים עצמם לא פעם בין הפטיש לסדן בשיח הציבורי. אם יעשו שימוש בנימוקים ובשיח קולים שכאלה, הם ייתפסו כפנאטים ופונדמנטליסטים, אך אימוץ של נימוקים אחרים יצייר אותם כחסרי כנות ויעורר חשד לגבי מניעיהם ה"אמיתיים".

בישראל, המדינה היהודית, ההפרדה המרחבית הזאת רחוקה מלהתקיים באופן מלא. למרות זאת, אזרחים דתיים ירגישו לא פעם בכניסתם אל המרחב הציבורי שהם נדרשים להוכיח כי לא אג'נדה דתית קיצונית מובילה אותם, וכי הם מקבלים על עצמם לא רק עול מלכות שמים, אלא גם את עול מלכות הארץ של הדמוקרטיה הליברלית. מרבית האזרחים הדתיים מבינים כי הרצון לחיות יחד בחברה פלורליסטית דורש את הגבלת תפישותיהם באופן שתפישות אחרות לא בהכרח נדרשות אליו. כך, למשל, אמירות כגון – "אני מאמין שצריך לבנות את בית המקדש", "כל עם ישראל צריך לשמור שבת", "כל כבודה בת מלך פנימה" – יכולות אולי להישמע בפומבי, אך לרובם המכריע של האזרחים הדתיים ברור כי אין מדובר בפרוגרמה פוליטית, כי אם בשאיפה רעיונית ותו לא. במילים אחרות, קידום תפישות עולם ממקור שאינו דתי מתאפשר במרחב הציבורי, משום שליברליזם מראש מודאג פחות מתפישות אלה ומניח כי הן מקבלות את כללי המשחק הדמוקרטי. לעומת זאת, דיבור בשם ערכים דתיים מעלה חשש מניסיון להשתלטות

דוכני תפילין ותפילה
במרחב הציבורי שנויים
במחלוקת מנקודת מבט
ליברלית ונתפסים כניסיון
השתלטות על המרחב,
ואילו שימוש דומה במרחב
לשיווק מוצרים, גם כאלה
הפונים ישירות לילדים, וכן
קיום אירועים במרחב -
הופעות, מחאות, אירועי
ספורט ותרבות - לא
נתפסים כניסיון השתלטות

יוכלו לחיות יחד זה עם זה ולשתף פעולה נוכח מציאות של חברה מפוצלת, זרה לליבוּיץ, והוא אינו מוכן להצניע ערכים דתיים עבר-רה. אם כן, יוצא כי ליבוּיץ מקבל את הרצון הליברלי להפרדה בין דת למדינה, אך בעוד הליברליזם רוצה בכך כדי לדחוק את הדת החוצה מן המרחב הציבורי, ליבוּיץ רוצה בכך כדי לאפשר לדת את החופש להיות נוכחת במרחב זה.

בוזגלו: רצף במקום דיכוטומיה

לעומת ליבוּיץ, המצטרף כאמור לקריאה להפרדה בין דת למדינה, מי שדוחה עמדה זאת מיסודה הוא מאיר בוזגלו, המציג את דמותו של המסורתי ואת מרכזיותה בחברה הישראלית.⁴ על פי בוזגלו, המסורתיות - עמדה שבה מחזיקים חלקים נכבדים מן האוכלוסיה בישראל, ואינה זוכה לייצוג הולם בהגות היהודית הנכתבת

שרוקנו מתוכנם", מה שמוביל, כך ליבוּיץ, "לביטול כל הערכים ומחנך לצביעות, ציניזם וניהליזם".²

תביעה זו מופנית הן אל המרחב הפוליטי והן אל ציבור האזרחים המאמינים. מן הראשון תובע ליבוּיץ שלא להתקרב אל הדת, במור-בן של לא לעשות שימוש בערכים דתיים כדי להצדיק את הפעולה הפוליטית, ואילו מן האחרונים תובע ליבוּיץ לדרוש את ההרחקה מן המרחב הפוליטי, דהיינו שלא לקבל כל מימון או תמיכה מן המדינה לענייני דת, ולהיאבק בכל שימוש אפשרי בערכים דתיים מצדה. כלומר, נראה כי ליבוּיץ מיישר קו לחלוטין עם הקריאה המודרנית להפרדת דת ומדינה, והוא אף סלחן הרבה פחות לכל הופעה של דת במרחב הפוליטי. היכן, אם כן, מצויה הביקורת שלו?

על פניו, ליבוּיץ מקבל את חלוקת המרחבים הליברלית שבין ציבורי פרטי, אך לא את מקומה של הדת בתוכה. בעוד הדיכוטומיה המודרנית שבין דת למדינה מיעדת מלכתחילה את הדת למרחב האישי, ליבוּיץ אמנם מסרב לכניסתה של הדת למרחב הפוליטי, אך גם אינו רואה משמעות בהימצאותה במרחב האישי. בעידן המודרני, דת שמקיימים בבית שקולה בעיניו ל"צעצועים ופרחים",³ דהיינו, היא כמעט חסרת משמעות. כדי שהדת תהיה משמעותית עבור המאמין, היא צריכה להופיע בחוץ, בציבור. הדת הולכת עם המאמין אל המרחב הציבורי השייך גם לו כאזרח. שם הוא יכול וצריך להיאבק עבור הערכים שחשובים לו, בהקשר הזה - ערכים דתיים.

משמעות הביקורת הזאת היא ערעור על חלוקת המרחבים הליברלית והוספה של דיכוטומיה על זו שבין פרטי לציבורי, והיא זו שבין פוליטי לציבורי. כלומר, בניגוד לליברליזם ששואף למיעוט מחלוקות במרחב, העמדה של ליבוּיץ הפוכה - על המאמין להשיג מיע את עמדותיו ולחתור לממש את הערכים שלו בציבור. אך כדי שיוכל לעשות זאת, עליו לנתק את עצמו מן הפוליטי, דהיינו מן השלטון. כאשר הערכים של האזרח לא מוחזקים על ידי השלטון, במרחב הפוליטי, הוא יכול להיאבק עליהם, כלומר לחתור לממש אותם במציאות, במרחב הציבורי. כך למשל, ניתן להניח שליבוּיץ ביץ יפסול כל מימון ממשלתי של ישיבות או אירועים דתיים, אך ידחה כל הסתייגות מסממנים דתיים במרחב הציבורי, דוגמת דוכני הנחת תפילין או הקמת ישיבות במימון עצמי גם במעוזים חילוניים וליברליים. המרחב הציבורי היהודי-ישראלי שייך לכולם, כל עוד הם מחזיקים בו בכוחות עצמם. לא רק שהוא שייך לכולם, אלא שעל כולם להיאבק בו על מימוש תפיסותיהם. עמדתו הפלורליסטית הבסיסית של הליברליזם, השואפת לכך שכלל האזרחים

2. ישעיהו ליבוּיץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, ירושלים 1975, עמ' 152-153.

3. שם, עמ' 43.

4. מאיר בוזגלו, שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת, ירושלים 2008.

במדינה היהודית חלק
מן התביעה הליברלית
לצמצום ההופעה של הדת
אינה נצרכת ואף אינה
ראויה, שכן עבור חלקים
רחבים מאוד בציבור
הישראלי המסורת היהודית
היא חלק עיקרי מעולם
הערכים שלהם. במובן הזה,
הדת לא מאיימת להשתלט
על המרחב, היא כבר חלק
ממנו

מאמינה, אני חווה את המרחב סביבי כמוודרני, חילוני וליברלי, ואני מודעת היטב לכללי המשחק שבהם הוא מתנהל. זהו לא מצב של "אין ברירה" עבורי, אלא המצב ה"רגיל", ובמובנים מסוימים אף המצב הרצוי. אך המשמעות היא שכמאמינה, עליי לשלם מחיר מסוים בכניסתי אל המרחב הציבורי.

בהתהלכי במרחב, אני ארגיש שערכים מסוימים ויקרים לי זוכים להסכמה רחבה, אבל אחרים – נתפסים כיוצאי דופן ומדגישים את הדתיות שלי כאחרת וכיוצאת דופן. צריכה של תרבות ותקשורת מלווה דרך קבע בתחושה של זרות, שלא נובעת מנחיתות מספרית אלא מתרבות ליברלית שלטת, הדואגת להזכיר לי שאני אורחת, לנצח זרה בעולם הליברלי, לכל היותר נסבלת. על ראש הדתייה בוער כיסוי הראש.

אף שהמרחב הציבורי מבטא היבטים רבים שאיתם אני מזדהה כיהודייה וכישראלית, היבטים אחרים שלו זרים לי, ואף מתנגשים

בישראל – היא תפיסה שנמנעת מדיכוטומיה ומתשובות חד-מש- מעיות. לפיכך, היא לא קלה להגדרה, ולמעשה נראה שנוח יותר לאפיין אותה על דרך השלילה. כך המסורת יראה בעצמו אדם מודרני, אך יקפיד על שמירת מצוות מסוימות.

המסורתי רואה את עצמו חוליה בשרשרת שבה נמצאים גם הוריו, כאשר מה שמחזיק אותו בשרשרת אינו הביטחון שהם מסרו לו את התיאוריה הנכונה ביותר, אלא נאמנותו לעצם המסירה. מסורתיות, אם כן, היא יחס אקטיבי לחיים, שיש בו ויתור מראש על חומרת הביקורתיות ועל הגדרה עצמית נוקשה. האיכות הזאת של המסור- רתי, טוען בוזגלו, מקנה לו מקום של כבוד בציבור הישראלי, ועצם קיומם של מסורתיים מהווה חוליה מקשרת בין חלקים של העם היהודי, שקשה לחבר ביניהם בלעדית.

דמותו של המסורתי מבטאת ביקורת על חלוקת המרחבים הלי- ברלית, משום שהיא אינה מקבלת את ההנחה העומדת בבסיסה, שלפיה "דת" היא סט פרקטיקות ספציפי שניתן לתחום למרחב מסוים. הקושי להגדיר מהי בעצם מסורת, ובמה באה לידי ביטוי מסורתיות, מבטא בדיוק את העמדה הזאת. לכך מצטרפת הצעתו של המסורתי לוותר על הדיכוטומיה שבין "דתיים" ל"חילוניים" בישראל, ולאמץ עמדה הרואה "ביהודים לגוניהם מי שמהווים עין, ולקרוא לכל ענפי העץ בנים למסורת היהודית". החלוקה הזאת, טוען בוזגלו, "אינה חפה מבעיות, אך היא נותנת תמונה טובה יותר מזו העולה מן המונחים 'דתי' ו'חילוני'".⁵ ביקורתו של בוזגלו, כמו זאת של ליבוביץ, מאתגרת את השיח הליברלי, אך לא באה לב- טלו או להחליפו. קריאתו של בוזגלו אינה לביטול של הליברלי- זם, אלא היא הצבעה על המקומות שבהם הדיכוטומיה הקשיחה שלו מפספסת את יכולתם של אזרחים לבטא את אמונתם במרחב ליברלי, ואולי אף מונעת יכולת זאת. אך זאת ביקורת שנשמעת מתוך קבלה של כללי המשחק המודרניים במדינה חילונית שיש בה הפרדה בין מרחבים. במדינה היהודית חלק מן התביעה הליברלית לצמצום ההופעה של הדת אינה נצרכת ואף אינה ראויה, שכן עבור חלקים רחבים מאוד בציבור הישראלי המסורת היהודית היא חלק עיקרי מעולם הערכים שלהם. במובן הזה, הדת לא מאיימת להש- תלט על המרחב, היא כבר חלק ממנו. בוזגלו מציע כי הקונצנזוס הציבורי מצוי בעולמה של המסורת היהודית לא פחות, ולמעשה אף יותר, משהוא נמצא בתרבות הליברלית. הכרה אמיתית בכך אולי הייתה מאפשרת דיאלוג אמיתי בין חלקיה המשוסעים של החברה.

דתיות במרחב ליברלי

במדינת ישראל הנוכחית שני הקולות הללו – של ליבוביץ ושל בוזגלו – מייצגים משהו מחייהם של מאמינים מודרניים. כאזרחית

5. שם, עמ' 78-79.

דניאל פלאי, מתוך התערוכה: שמים וארץ, 2022, חומרים משתנים (אוצרת: הגר רבן). צילומים: שי הלוי

למלחמות ואיני מעוניינת בכך, שכן המחיר יהיה גבוה מדי. ובניגוד לעמדה שמציע בזוגלו, המרחב הציבורי היהודי-ישראלי כיום אינו גמיש דיו להכיל אותי בלי שאשלם מחירים. לפיכך, אני לכודה: איני רוצה לאבד את החיבור למרחב הציבורי הישראלי, אך אני רוצה מקום משמעותי בו, איני רוצה להיות אך צופה מהצד, ואיני רוצה לוותר על ערכיי. השאלה כיצד לאזן בין מאבק ציבורי על ערכים ובין הסתגרות במרחב הפרטי או הקהילתי מקננת בי תמידית, ותשובה אין לי. וכמוני כך רבים אחרים: העמדה של אזרחים מאמינים מול המרחב הציבורי היא עמדה של אתגר, לעתים של עימות, אך לא עמדה של שלילה, שכן ביטולו התיאורטי של המרחב הליברלי יותר ויקי, שרוב האזרחים המאמינים לא ידעו למלאו. במילים אחרות, בעוד המצב הקיים נחוה על ידי הצד הליברלי לעתים כאיום על עצם קיומו – כפי שניתן לראות בחודשים האחרונים – הרי אין הדברים כך. אזרחים מאמינים אינם מבקשים לפרק את המרחב הליברלי, אלא לשרטט מחדש את גבולותיו במדינה היהודית באופן שייתן את הדעת על מקומה המשמעותי של המסורת היהודית במרחב. ובמקומות שבהם המרחב הליברלי מתעקש לקיים את הדיכטומיה המלאה שבין דת למדינה ובין פרטי לציבורי, התביעה היא לתת את הדעת על המחיר שאזרחים מאמינים יידרשו לשלם לשם כך, מחיר שפירושו פגיעה בזכויות הפרט, וכך למעשה פגיעה גם בליברליזם עצמו.

חזיתית עם עולם הערכים שלי. אבל היכולת שלי ושל שכמותי לבטא חוסר שביעות רצון אל מול ההתנגשות הזאת מצומצמת מראש. זאת משום שמבחינת הליברליזם, הדת והדתיים חשודים מראש כמי שעלולים להפר את כללי המשחק הדמוקרטיים. כל ביקורת המושמעת ביחס למרחב הליברלי נתפסת כאיום על הדמוקרטיה. אולם בעוד אין מקרב הדתיים כמעט מי שרוצה לוותר על הדמוקרטיה, יש מי שמבקש לצמצם את ההגמוניה של הליברליזם או לקבול עליה. עמעום ההבחנה בין המונחים 'ליברליזם' ו'דמוקרטיה' משרת את העמדה הליברלית, שכן הוא שומט את הקרקע מתחת האפשרות לצאת למאבק על ערכים לא ליברליים, בטיעון כי הם פגיעה בדמוקרטיה. כך בקשה לשעות רחצה נפרדת היא הדרת נשים, גם כאשר נשים הן המבקשות אותה; בקשה לסבסוד פעילות תורנית היא גזל הקופה הציבורית; והימנעות מצריכה של התרבות ה"כללית" (סרטים, ספרים, הצגות) או צנזורה שלה נחשבות להסתגרות, להתנשאות ולניתוק.

כאזרחית, אני רואה בצמצום מרחב הפעולה והתגובה שלי מחיר, כנראה בלתי נמנע, שעל אזרחים מאמינים לשלם עבור שלמותו של המרחב הציבורי. האפשרות של הישארות מחוץ למרחב הציבורי היא מחיר שאין לי נכונות לשלם, וגם היתכנותה אינה ממשית. עם זאת, בניגוד לעמדה שמציע ליבוביץ, איני נוטה לצאת

ד"ר לילך בן צבי היא עמיתת מחקר במכון שלום הרטמן וחוקרת אורחת במכון ללימודי ישראל של אוניברסיטת קונקורדיה.